

LAKNER ZOLTÁN

Az MSZP arculata és helye a magyar politikai tagoltságban

Írásom tárgya egy olyan párt, amely – hasonlóan a magyar politikai élet többi szereplőjéhez – igen fordulatos történetet mondhat magáénak, és ez esetében sajátos történelmi vonatkozással is kiegészül. Az egykori állampárt utódjáról van szó, amely az 1990-es vereségét követően 1994-ben abszolút többséget szerezve jutott kormányra, majd 1998-ban a biztos győztes pozíciójából startolva maradt alul.

Dolgozatom első részében arra teszek kísérletet, hogy meghatározam az MSZP helyét a magyar politikai tagoltságban. Ehhez szükségesnek látszott a legelterjedtebb tagoltságelméletek kritikáját is megfogalmazni. Ezt követően az MSZP szavazótáborának változásait követem nyomon 1990–1998 között, végül a szocialisták változó politikai arculatának néhány fontos elemét mutatom be.

I. A politikai tagoltság Magyarországon

Először arra teszek kísérletet, hogy meghatározzam a magyarországi politikai tagoltság jellegét és a tagoltságrendszerben elhelyezzem a Magyar Szocialista Pártot. A feladat nem könnyű, mert nézetem szerint a leggyakrabban használt kategorizálások – a bal-jobb skála és a törésvonal-elmélet – nem tekinthetők a magyarországi politikai preferenciák kizárólagos meghatározóinak. Ezen állításom bizonyításával foglalkozik az 1. és a 2. fejezet, majd a 3. fejezetben megkísérlek néhány olyan kategorizálási elvet bemutatni, melyek valóban jellemzik a meglehetősen képlékeny hazai politikai tagoltságot.

1. A BAL-JOBB SKÁLA

A bal-jobb skála alkalmazása valószínűleg a legelterjedtebb módja annak, hogy az adott pártrendszerben működő pártok helyét és egymáshoz való viszonyát meghatározzák. Amolyan közmegegyezés él arról, hogy a „baloldal” a haladást, az egyenlőséget, a jóléti politikát stb. helyezi előtérbe, ezzel szemben a „jobboldal” konzervatív módon viszonyul a társadalom állapotához, visszafogja az államot mind a beavatkozástól, mind az adóztatástól, és inkább preferálja azt, hogy a polgárok maguk alakítsák életüket, ebben nem korlátozza, de nem is segíti őket.

A magyar politikatudományi irodalomban a bal-jobb típusú megosztottságot Körösenyi András fejtette ki a legnagyobb ambícióval (Körösenyi 1993a: 52–74). Elmélete szerint a baloldaliság a francia felvilágosodásnak a racionális és a társadalom szervezése szempontjából konstruktivista, tudatosan tervező és formáló jellegét viszi tovább, és ebben a tekintetben radikalizmus is jellemezheti. A baloldaliak a társadalmi demokrácia, az emberi jogok és az egyenlőség hívei, és úgy hiszik, e pozitívumokat ki kell és ki is lehet terjeszteni az egész társadalomra. Mindebből következően a társadalmi konfliktusokban mindig az alacsonyabb státusúakat támogatják, továbbá a szabadságjogok kiterjesztését újabb és újabb területekre, emellett alapvetően világi, internacionalista és városias jellegű ez az irányzat. Ezzel szemben a jobboldaliság a felvilágosodásra adott konzervatív válasz nyomán (Edmund Burke) jött létre, a tradíciók, a szokások védelmére és a pesszimista antropológiára, tehát az emberi képességek korlátozottságának tudatára épül. Hívei nem vetik el a társadalmi változások szükségességét, de a tradíciók megőrzése miatt az evolucionista, a lassú, organikus fejlődést tartják helyesnek, és nincs szemük előtt végcélként egy „ideális” társadalom képe. Elfogadják a társadalmi egyenlőtlenségeket, sőt az emberi képességek különbözőségéből kiindulva ezt természetesnek tekintik. Mindezeknek megfelelően a jobboldali politikusok a tradíciókat inkább hordozó vidék támogatói, kevésbé nyitottak a kívülről jövő értékek és emberek irányában, és az egyenlőtlenségeken változtatni nem akarván, a felsőbb társadalmi osztályok mellett állnak, vallásos és nemzeti elkötelezettség jellemzi őket.

E helyt nem kívánok az ímént vázolt elmélet általános értékelésével foglalkozni – céloom az, hogy a bal-jobb dimenzió magyarországi megjelenését vizsgáljam. Körösenyi (1993b) e tekintetben is összefoglalásra törekedett, és arra a következtetésre jutott, hogy a magyar parlamenti pártok arculata ebben a vonatkozásban letisztult. Az 1990–1994 közötti jobboldali, MDF–KDNP–FKGP kormánnyal egy döntően baloldali ellenzék állt szemben, melynek tagjai az SZDSZ, a Fidesz és az MSZP voltak. Erre a következtetésre Körösenyi a pártprogramok, illetve a választói pártbesorolások elemzése alapján jutott, és ezt a jobboldali kormány által meghatározott, nemzeti és tradicionális kérdéseket előtérbe állító politikai tematikával támasztja alá (kárpótlás, nemzeti jelképek és ünnepek, igazságtétel stb.) Az 1990-es pártprogramokat ugyanakkor igen hasonlóként jellemzi a gazdasággal kapcsolatos terveket illetően. Ehhez képest azonban a kormány 1990–1992 közötti gazdaságpolitikájában és

az erre történő ellenzéki reagálásokban már ezen a téren is a letisztulást, a konzisztens álláspontok kialakulását látja. A kormány ugyanis inflációellenes politikát folytatott, privatizált, elutasította a szakszervezetekkel való együttműködést, az „osztogatást”, miközben az ellenzék balról támadta. Komolyabb inkonzisztencia Körösenyi szerint csak abban mutatkozott, hogy az SZDSZ és a Fidesz „jobboldalibb” álláspontra helyezkedett a kormánynál két fontos kérdésben: gyorsítani akarták az átalakulás tempóját és határozottabban támogatták a decentralizációt.

Mindezzel kapcsolatban két dologra kell felhívni a figyelmet. Elsőként arra, hogy a kormány gazdasági kényszerhelyzetben működött az említett időszakban, és később is megmaradt a kényszerűség a gazdaságpolitikában. Példának okáért az ún. Bokros-csomagot a Körösenyi-féle értékelés alapján egyértelműen „baloldalinak” számító MSZP által vezetett kormány alkotta meg. Kényszerhelyzetben való politizálásból tehát nem vezethető le ideológiai elhelyezkedés. Másodszor arról kell említést tenni, hogy Körösenyi előbb azt állítja, hogy minden párt szinte azonos kiutat látott a gazdasági válságból, majd azt, hogy az e kiutat – szerinte – követő kormányt bíráló ellenzéki pártok „baloldaliak”, holott a két konkrétan megnevezett eltérés a kormány álláspontjától (addig csak programhiányról volt szó, ami aligha tekinthető baloldali jellegzetességnek) éppen a kormánypolitika következetlenségére vonatkozik. Szó sincs tehát semmiféle letisztulásról, és ez a megállapítás kérdésessé teszi a Körösenyi által egyértelműnek tartott ideológiai bal-jobb dichotómia helyességét is, amelynek alapjaként a vallás dimenzióját jelölte meg: a vallásos önbesorolás egyenes következményének tartja a választók részéről a jobboldali pártok preferálását, mert szerinte mind a pártok, mind a választók tudatosan használják a bal-jobb kategorizálást. (A vallás problémájával a törésvonal-elmélettel kapcsolatos pontban kívánok foglalkozni.)

E helyütt egy másik kérdést kívánt felvetni, a „centrum” kérdését. A „centrumpárt”, a „centrumhelyzet” az 1990–1994 közötti politikai élet divatos kifejezései voltak. A választók legnagyobb csoportja, mintegy 40 százaléka a centrumban jelölte meg saját helyét a politikai térben (Gazsó–Stumpf 1995a: 571), márpedig ez olyan tömeg, amely alapvetően megkérdőjelezi a bal-jobb skála kizárólagos használatának lehetőségét. Az első ciklust illetően ez könnyen magyarázható volna a pártrendszer kialakulatlanságára, a szavazói preferenciák határozatlanságára utaló szokásos érvekkel, ám a Körösenyi-féle érvelés szerint 1990-ben a választók és a pártok is biztosak voltak magukban e kérdést illetően. Ehhez képest az egész ciklust végigkíséri nem csupán a választók említett arányának centrumpárti önbesorolása, hanem – nyilván a választói igényekre is reagálva – a pártoknak az önmagukat centrumba helyező öndefiníciója is.

Arról van tehát szó, hogy eléggé valószínűtlennek tűnik a bal-jobb skála 1990-es határozott használata után az az elbizonytalanodás, amely odáig ment, hogy 1994-ben – amikor már egy kormányzati ciklus tapasztalatai után még inkább érvényesülnie kellett volna a bal-jobb dimenzióknak – a 40 százaléknyi, magát a bal-jobb besorolás alapján elhelyező vá-

lasztói csoport számára sem volt kizárólagos érvényű ez a kategorizálás a pártválasztásban (Gazsó–Stumpf 1995b: 15). Mindebből következően azt állíthatjuk, hogy a választók ilyen tömegének centrumpárti önbesorolása valójában az állásfoglalás hiányát jelzi, azt, hogy a polgárok, bár többnyire ismerik és használni képesek a bal-jobb skálát, nem tartják kizárólagosnak, és döntéseikre nézve kötelezőnek az ideológiai „helyzetmeghatározást”. A választók jelentős részének „centrumpártisága” ideológiai közömbösséget jelez, az önmagukat balra vagy jobbra helyezők következtetlenségével kiegészített kép pedig azt mutatja, hogy a polgárok többsége pragmatikus, amennyiben ez ideológiamentességet, a mindennapok szintjén való gondolkodást, a hétköznapi élet konzolidációjának igényét jelenti; a legtöbb ember nem akar semmilyen ideológiai vonulat mellett nyíltan hitet tenni, és a legkevésbé sem vágyik arra, hogy ez ügyben mobilizálják.

A Körösényi-féle bal- és jobboldali jellemzőket a pártok ideológiai „tevékenysége” sem igazolja. Legyen elég ezzel kapcsolatban az MDF erőteljes historizálásra alapozott társadalomátalakító elképzeléseire utalni (pl. „nemzeti középosztály” létrehozása), amelyek még akkor is társadalmi konstruktivizmusnak tekinthetők, ha a történeti kontinuitást hangsúlyozták ezekkel kapcsolatban. S mivel az MDF más eredményei rovására is ezen elképzeléseit állította kommunikációja középpontjába (Körösényi 1994: 43), valamint a gazdaság helyzetén sem tudott javítani, megbukott, és a választók többsége 1994-ben a maga pragmatikus igényeinek megfelelő, kormányképes, illetve az ideológiai küzdelmekről távolmaradó pártként választotta az MSZP-t. Az pedig mellékes ebből a szempontból, hogy az ideológiai harcba az MSZP leginkább saját érdekében nem mehetett bele, hiszen éppen az eközben ráragasztott utódpárt-bélyegtől igyekezett szabadulni. Ha úgy tetszik, az MSZP amolyan „kényszerpragmatizmust” folytatott, és ez hozott számára sikert.

Összességében az mondható el, hogy a bal-jobb skála besorolási segédeszközként, vagy a választóknak címzett vezényszóként alkalmazható ugyan, de túl sok az ellentmondás és túl kevés a következetesség – pártok és választók részéről egyaránt – ebben a vonatkozásban ahhoz, hogy a magyar politikai élet tagoltságának fő magyarázataként elfogadjuk.

2. A TÖRÉSVONAL-ELMÉLET

A Lipset–Rokkan-féle strukturalista-makroszociológiai cleavage-elmélet szerint a nyugat-európai politikai rendszereket négy, történelmileg kialakult törésvonal jellemzi: a vallási, a nemzeti-etnikai, a vidék-város és a munka-tőke dichotómiák (Körösényi 1993a: 35–48). Ahhoz, hogy törésvonalról beszélhessünk, a politikai tagoltság három elemének kell egyszerre jelen lennie: az empirikus elem arra utal, hogy a tagoltság szociológiai terminusokkal leírható; a normatív elem a tagoltság értékek és attitűdök formájában való megjelenésére utal; a szervezeti

elem pedig a fenti különbségek intézményesülését jelenti (Körösi 1993a: 35). A törésvonal-elmélet – ismét csak Körösi szerint – Magyarország rendszerváltás utáni politikai életére is alkalmazható, több okból: (1) a törésvonalak évszázados konfliktusok eredményeként alakultak ki, így még 40 éves elfedtségük sem szüntette meg őket; (2) a tradicionális törésvonalakat megszüntetni akaró kommunista rendszer maga is törésvonal-termelőnek bizonyult; (3) a pártok karakteres törzsszavazói bázissal rendelkeznek; (4) a társadalom tagoltságának kialakításában a politikai aktorok konstruálóként vesznek részt, tehát az elmosódott törésvonalakat a politikai elit maga is relevánssá teheti. Mindezek alapján Körösi három törésvonal köré csoportosítja a jelenlegi magyar politikai tagoltságot: vallás, lakóhely, nómenklatúra. A vallás megjelenítői a politikai elitben és társadalmi-szociológiai szinten is az MDF, a KDNP és az FKGP. A lakóhelyi törésvonal a vidék-város, az agrárius-ipari ellentét megjelenítője, bár hatása nem olyan erős, mint a vallási törésvonalé, sőt épp ennek alárendeltje. Konkrétan arról van szó, hogy Körösi szerint a falusi, vallásos gazdálkodók döntően az FKGP szavazói. A nómenklatúra-törésvonal pedig a társadalomnak azt a részét, körülbelül ötödét-hatodát jelenti, amely párttagként vagy az MSZMP szatelitszervezeteinek tagjaként haszonélvezője volt a pártállami rendszernek, ennek köszönhette magas vagy emelkedő társadalmi státusát (Körösi 1996: 70).

Ezzel az elméleti megközelítéssel kapcsolatban azonban egy alapvető probléma mindenképpen felmerül, annál is inkább, mert Körösi maga is megemlíti ezt. A karakteres törzsszavazói csoport csak akkor jelenik meg előttünk, ha leszámítjuk egyrészt a legalább 30 százaléknyi nem szavazót (lásd a választások részvételi arányait 1990 óta) és az ingadozókat, akik a választópolgárok 50–55 százalékát teszik ki (Gazsó–Stumpf 1995a: 571). Ilyen módon a szavazásra jogosultak legfeljebb negyede ez a törzsszavazói bázis, és ennek hozzávetőleg a fele kötődik az MSZP-hez, az összes többi párt a biztos szavazók szűk 10 százalékán osztozik. Mindez alapvetően megkérdőjelezi a törésvonalakon alapuló tagoltság-elmélet alkalmazhatóságát a magyar politikai életre, különösen akkor, ha a magyar választópolgárok nem lojálisak egyszer választott pártjukhoz (Tóka 1994: 467). Véleményem szerint, ha a szavazóknak csak 20 százalékáról mondható el a stabil kötődés egy adott párthoz, akkor nincs értelme a társadalmat mélyen megosztó, empirikusan, normatívan és intézményesen megragadható törésvonalakról beszélni, hiszen az ingadozó szavazók 1990 óta több nagy vándorlási hullámot is produkáltak, és az ilyen tömeges szavazói mozgás már önmagában ellentmond bármilyen törésvonal feltételezésének.

A problémák csak sokasodnak, ha a feltételezett törésvonalakat egyenként vizsgáljuk. A vallási törésvonal az 1990-es választási eredmények fényében igazolható volna, sőt még néhány évvel később is, hiszen Körösi így is 1992-es adatokra hivatkozik, amikor azt jelzi, hogy a tempolomba járás gyakoriságának csökkenésével növekszik a liberális pártok és csökken az MSZP támogatottsága az egyes társadalmi csoportokon belül. Ám ez a tényező 1994-re az MSZP előretörésével megszűnik, és

1997-ben is az MSZP volt a legnépszerűbb párt a valamilyen felekezethez tartozó vallásos népesség körében (Stumpf 1997). A Gázsó–Stumpf-féle preferenciaelemzések jelzik, hogy 1990-ben a vallásos identitású társadalmi csoport (a választók 16 %-a) 75 százaléka adta voksát az MDF-re, az FKGP-re vagy a KDNP-re, 1994-ben viszont már csak 56 százaléka. A 16 százaléknyi csoportnak alig több mint feléről lévén szó, nem lehet azt állítani, hogy ez a tényező döntő szerepet játszott volna a választások kimenetelében. Annál is kevésbé lehet ez így, mert a magukat felekezethez tartozónak vagy a maguk módján vallásosnak tartók minden párt szavazótáborában többségben vannak (a legkisebb ez a többség az MSZP-nél: 52,5%), így a vallásosság eltérései nem lehetnek olyan különbségek okozói, amelyek törésvonal kialakulásához vezetnének. A vallás politikai relevanciájának hivatkozott mértékű csökkenése megkérdőjelezi az 1990-es vallásos szavazatok „valódiságát” is. Hajlok arra, hogy ezt az 1990-ben meghatározó jelentőségű antikommunista hangulattal magyarázzam, amely – figyelembe véve, hogy a kommunista rendszer legalábbis nem támogatta az egyházakat – természetsszerűleg vezetett a vallásosság felértékelődéséhez, és ebben a hangulatban sokan „fedezték fel” magukban addig rejtett vallásos elkötelezettségüket, úgy is, mint politikai szimpátiát meghatározó tényezőt. Ez a hangulati hatás folyamatosan elenyészett, többek között azért is, mert a vallásosságra hivatkozó kormány nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A vallásos-ateista, klerikális-antiklerikális ellentét jelenlétét egyébként Schlett István már 1990-re vonatkozóan cáfolja, arra hivatkozva, hogy egyik jelentős párt sem lépett fel vallásellenes programmal, legfeljebb más módon kezelte a vallás és a különböző felekezetek társadalmi szerepét, és például a sokak által ateistának nevezett SZDSZ indította a legtöbb lelkész képviselőjeként (Schlett 1990: 404).

A vallásos mellé rendelt lakóhelyi törésvonal meghatározó szerepével kapcsolatban is komoly ellenérvek merülnek fel. Körösényi állítása szerint a vallásos falusi gazdálkodók többségükben a kiscgazdapárt szavazóbázisához tartoznak. Ezt az állítását azzal indokolja, hogy az FKGP szavazótáborának több mint fele falusi lakos. Ez igaz, ám nem jelenti azt, hogy az összefüggés fordítva is igaz, vagyis, hogy a falusi lakosok többsége kiscgazda-szavazó, mint ahogyan ez nincs is így. 1994-ben például az MSZP szerezte a legtöbb szavazatot a falusi lakosság körében (32%), utána az SZDSZ következett (16%), és csak utánuk az FKGP (15%). Ez a tagoltsági tényező így nemhogy gyengébb, mint Nyugat-Európában, ahogyan azt Körösényi állítja, hanem nem is létezik, igazolhatatlan, és meglehetősen sztereotipnek tűnik.

Leginkább a nomenklátúra-törésvonal működik a gyakorlatban, abból a szempontból, hogy a volt MSZMP-tagoknak 1990-ben a 60 százaléka szavazott az MSZP-re, 1993-ban már sokszínűbb a megoszlásuk, de relatív többségük (48%) még mindig az MSZP-t támogatta (Bruszt–Simon 1994: 796–797). Emellett minél erősebb a családi kötődés a volt állampárthoz, annál valószínűbb az MSZP-re szavazás.

1. táblázat

Az MSZP-re szavazás aránya
a házastársak MSZMP-tagságának függvényében

<i>Az MSZMP-hez való viszony</i>	<i>Az MSZP-re szavazás aránya (%)</i>
A házaspár mindkét tagja párttag volt	73
Saját maga volt párttag	54
Csak a házastárs volt párttag	48
Egyik fél sem volt párttag	28

(Forrás: Angelusz–Tardos 1995: 14)

A volt párttagok *aránya* is az MSZP táborában a legnagyobb, 1994-ben 25 százalék, míg az öt követő SZDSZ-nél 9 százalék (Bokor 1995: 532). Az a feltételezés többé-kevésbé helytálló, hogy a volt párttagok alkotják az MSZP bázisának jelentős részét. Azért csak többé-kevésbé, mert a legelkötelezettebb MSZP-szavazók, az ún. szavazói mag körében is csak 40 százalék a volt párttagok aránya, de még ez is a legmagasabb a többi párthoz képest (Bokor 1995: 536). Az MSZP 1994-es és 1997–98 fordulóján tapasztalt kiemelkedő támogatottsága azonban ellentmond e törésvonal létének. Ha ugyanis a Körösiényi által feltételezett módon a társadalom *ötödét-hatodát* kell az előző rendszer kedvezményezettjének, nómenklatúrájának tartanunk, és ezeket a polgárokat törésvonal választja el a többiektől, akkor hogyan lehet az, hogy 1994-ben és 1998-ban a szavazáson részt vevők *harmada* voksolt az MSZP-re, miközben a volt párttagoknak csak a fele? Más adatokkal: a volt állampárt vonzáskörébe körülbelül 1,2 millió ember tartozott (Angelusz–Tardos 1995: 14), az MSZP viszont 1,8 millió szavazatot kapott 1994-ben, továbbra is szem előtt tartva azt, hogy a volt állampárt tagjainak csak a fele szavazott az MSZP-re. Ráadásul a győzelemben döntő szerepe volt azoknak az ingadozó szavazóknak, akik – a kutatások által jelzett módon – többnyire az MDF-től indultak, és a Fideszt megjárva érkeztek az MSZP-hez (pl. Bokor 1995: 534). Ez igen nagy szavazói tömeget jelent, márpedig a törésvonalak létének feltételezése azt jelentené, hogy e szavazóknak előbb a vallási törésvonalat „átugorva” kellett eljutniuk az MDF-től a Fideszhez, majd 1993-tól tömegesen „ugrottak” egy újabbat a nómenklatúra-törésvonal felett az MSZP-hez, majd egy részük a vallásos térfélre visszatérve a szintén cleavage-ugró Fidesz támogatója lett 1998-ban. Véleményem szerint a szavazók ilyen tömeges áramlása eleve arra utal, hogy a törésvonalaknak a Körösiényi által feltételezett döntő jelentőségéről a politikai tagozódásban nem lehet szó, hiszen túl sokan, túl könnyen vándorolnak a pártok között a ’90-es évek Magyarországon. Voltaképpen arról van szó, hogy Körösiényi épp a saját maga által megfogalmazott szigorú cleavage-fogalomnak nem tudja megfeleltetni elméletét.

3. MAGYARORSZÁGI POLITIKAI TAGOLTSÁG EGY LEHETSÉGES ELMÉLETE

3.1. A „mindennapi társadalom”

A magyar politikai rendszer tagoltságának vizsgálatakor a kiindulópont a magyar társadalom politikai aktivitásának felmérése lehet. Alaptézisem az, hogy a magyar társadalom döntő többsége nem rendelkezik racionálisan vagy a politikai szocializáció által kialakított politikai identitással, és ennek révén párthoz kötődő politikai preferenciával. Már korábban utaltam arra, hogy a választópolgároknak csak mintegy 20 százaléka rendelkezik biztos pártkötődéssel, a többiek vagy egyáltalán nem érdeklődnek a politika iránt, vagy elzárkóznak a véleménynyilvánítástól, és a szavazásra jogosultak mintegy fele pedig ingadozó, nem lojális. Ez utóbbi szavazói csoport tagjai a választások után nagy tömegben fordulnak el pártjuktól, és többnyire csak a következő választás közeledtével, az utolsó hónapokban-hetekben döntenek ismét. Ennek az állapotnak két fontos oka van. Az egyik a kommunista rendszer, amely évtizedeken át lefojtotta, sőt büntette a politikai különbözőséget, és nemcsak lehetetlenné tette az eltérő politikai vélemények képviseletét, hanem egzisztenciálisan is ellenérdekelte a állampolgárokat a politikai aktivitásban.

Ilyen depolitizált társadalmat ért a rendszerváltás követelménye és lehetősége az 1980-as évek végén. A rendszerváltás maga pedig egyrészt külső tényezőre, a Szovjetunió reformjainak és bomlásának hatására, másrészt a magyarországi állampárt előrehaladott eróziós folyamatára vezethető vissza. Ebből következik az 1990 utáni magyar politikai élet jellegének másik fontos oka: a tömegpolitika hiánya. Az államszocialista rendszer csekély számú és politikailag önmagában nem túl jelentős ellenzéke egy bizonytalan külső támogatottságú és amúgy is halódó uralgó párttal szemben léphetett fel, ráadásul nyugati politikai nyomással megtámogatva, így nem is volt szüksége tömegtámogatásra. Az MSZMP vezetői tárgyalóasztalhoz ültek az ellenzékkel, és így születtek meg az új köztársaság sarkalatos törvényei, és maga a pártosodás is alkotmányos és törvényes keretek között zajlott le, jelentősebb állampolgári részvétel nélkül. Tehát az átmenet a '80-as évekre az átalakult és legyengült MSZMP-nómenklatúra elitje és egy meglehetősen szűk politizáló értelmiségi elit tárgyalásaként folyt le. Nem volt szükség a politikailag passzív, legfeljebb figyelő pozíciójú társadalom támogatására, a mozgósításra valójában nem is voltak meg a módszerek, feltételek. Mindezek hiányában válhattak „fontos tagoltságformáló tényezőkké a taktikai ellentétek, a szűk értelmiségi csoportok által hordozott tradíciók, előítéletek és gyanakvások, személyek közötti ellentétek és sértettségek, mentalitásbeli különbségek, a személyes ambíciók és képességek” (Schlett 1990: 408).

Ennek következtében alakult ki az a helyzet, amelyet Csizmadia Ervin (1990) a „politikai civil”, a „gazdasági-korporatív” és a „mindennapi” társadalom hármasságával fejez ki. A bennünket ebben a dolgotban érdeklő politikai és mindennapi társadalom döntő része nem talál hangot egymással, alapvetően más problémák foglalkoztatják, a problémák

között más sorrendet állít fel, és másképpen vélekedik ezekről. A mindennapi társadalom magatartása nem fordul át tömeges politikai aktivitássá, mert a politizálás megítélése meglehetősen negatív, a politika aktorainak, a pártoknak és a politikusoknak nagyon alacsony a társadalmi presztízsük, éppen azért, mert az állampolgárok úgy vélik, nem az őket foglalkoztató kérdések a politikusok fő témái. Emellett a pártoknak – a jelek szerint – nincs sem anyagi, sem szellemi kapacitásuk, sem szándékuk a társadalom állapotának alaposabb, akár tudományos igényű megismerésére, és arra, hogy ilyen bázison hozzanak az egész társadalmat érintő döntéseket. Mindent egybevetve: ha a magyarországi politikai tagoltságot kívánjuk vizsgálni, abból kell kiindulni, hogy a társadalom jelentős része nem rendelkezik tartós politikai preferenciákkal, sem ideológiai, sem gadaságelméleti, sem más téren. Ezt a tömeget a már említett konszolidációs igény vezérli döntéseiben. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a társadalom nagy része teljesen homogén, ám a régi, a XIX. és a XX. században kialakult politikai törésvonalak vagy más ideológiai determinánsok hatásai már olyan hálványak, hogy ezeket nehéz volna a politikai cselekvés fő irányítóiként elfogadni. A választóknak mindössze az ötöde stabilan elkötelezett, és amikor a következőkben politikai tagoltságról lesz szó, kizárólag erre a társadalmi csoportra vonatkozó megállapításokat teszük.

3.2. *A három tábor és a negyedik*

A társadalom politizáló része a politikai elit megosztottságát követi, e megosztottság alapján helyezi el önmagát a politikai térben, illetve a politikai elit szóhasználatát alapján nevezi magát „baloldalinak”, „jobboldalinak”, „polgárinak” vagy akármi másnak. Az ideológiai kötődésű választók körében a társadalmi átlaghoz képest jelentősen felülprezentáltak a diplomások és a magukat a munkásosztályba sorolók. Ebben a szavazói körben továbbá felülprezentáltak a bal- és jobboldaliak, a vallásosak és a nem vallásosak is (Gazsó–Stumpf 1995a: 570), vagyis a „politikai civil” társadalomban a politikai nézeteket meghatározó eszmei irányultságok mind jelen vannak, és jól körülírható társadalmi karakterrel párosulnak.

A politikai elit már sokat emlegetett megosztottsága három részre osztja a politikai színteret. A magát „nemzeti-konzervatív” vagy „polgárinak” valló táborra; a liberális táborra; és az 1989-ig uralkodó állampárt utódjára, az önmagát „baloldaliként” meghatározó Magyar Szocialista Pártra. Negyedik csoportként lehetne figyelembe venni a „populista” oldalt, amelynek képviselője a Független Kisgazdapárt, ám nézetem szerint ez csak részben tematizálható külön kategóriaként.

A nemzeti és liberális tábor ellentéte leírható a két világháború között kialakult népi-urbánus szembenállás XX. század legvégi állapotaként. A Fricz Tamás (1977) által összefoglalt pozíció kiindulópontja Magyarország helyzete a világtörténelemben, vagyis a periféria szerepköre, a normakövetés kényszere a nyugat-európai centrum vonzásának hatására, a

felzárkózás igénye és követelménye. Mindkét nézetrendszer elfogadja, sőt, előmozdítani kívánja az ország modernizációját, de az urbánusok a nyugati modellek sikerére hivatkozva ezek maradéktalan átvételét tartják szükségesnek, a népiek pedig a nyugati modelleket az élet bármely területén csakis a nemzeti sajátosságokhoz adaptálva tartják alkalmazhatónak. Ilyen módon a népiek számára az elsődleges érték önmagában a nemzeti kollektívum, amelynek fennmaradásáért mindenáron kell küzdeni, a tradíciók kivétel nélkül értékesek, ha a nemzet fennmaradásához segítenek hozzá, és a nyugati minták átvétele is ebből a célból szükséges. Mindebben egy nemzeti szellemű és etnikumú polgárságnak kell vezetnie az országot. Az urbánus felfogás szerint a nemzetnek a modernizáció terepeként van szerepe abban, hogy ezen keresztül juthatnak el a centrumot sikerre vivő univerzális értékek – az emberi, a politikai és szociális jogok – az egyénhez, és ebből következően a nemzetnek nincs önértéke. Ez a két modernizációs stratégia tovább élt a kommunista időszakban is az ellenzék csoportjaiban (népi írók versus demokratikus ellenzék). A nagypolitikába 1988–89-től bekapcsolódó, majd vezető szerepet szerző értelmiségi irányzatok ezeket az ellentéteket magukkal vitték az ország irányításának területére is, és szembenállásuk a kormány-ellenzék pozíció miatt tovább élesedett: az MDF vezette népi oldal kormányra került, az urbánus SZDSZ ellenzékbe. Az 1998-as választás után kialakult helyzetben a releváns párttá vált MIÉP a népi oldalra sorolható, egykori „kibocsátó” pártjával, az MDF-fel és a Csurka-párttól távoli, hosszabb távon pedig esetleg más irányba is nyitott, de 1994 után egyértelműen erre az oldalra húzódó Fidesz-MPP-vel együtt. Ugyanakkor a liberális oldal bizonytalannak és gyengének tűnik a Fidesz profilváltása és az SZDSZ koalíciós, majd választási teljesítménye nyomán. Bár e sorok írója korainak tartja messzemenő következtetések levonását a legutóbbi választások eredményeiből, de annak elvi lehetősége nem zárható ki, hogy a korábbi SZDSZ-szavazók tartósan a Fidesz bázisát fogják növelni, megkérdőjelezve ezzel az önálló liberális pólus létét, mint ahogyan természetesen az SZDSZ újbóli – bár nem a korábbihoz hasonló mértékű – megerősödése sem kizárható.

Mindazonáltal Fricz két megjegyzést tesz amiatt, hogy 1990 után ennek az ellentétnek már nincs lakóhelyi vagy társadalmi rétegekhez kötődő dimenziója: (1) célszerűbb „nemzetinek” nevezni a népi oldal mai utódját, utalva arra, hogy társadalmi bázisa alapján ez már távolról sem tekinthető parasztmozgalomnak, és hogy modernizációs és társadalomformáló stratégiája nemzeti jellegű; az urbánusok módosított elnevezése pedig „polgári liberális és európeér”, illetve „univerzalista” (Kende Péter kifejezése), az előbbi megfontolásokhoz hasonlóan; (2) ez a vita a liberális és nemzeti oldal között a magyar politikai élet már fejtegetett elitista jellege miatt belterjes értelmiségi vitának tekintendő, amelynek ugyan nincsenek mélyebb társadalmi gyökerei, mégis, a magyar politika sajátosságai miatt, meghatározzák a politika és a tágabb közélet tematikáját.

A társadalomintegrációs modellek szintjén a harmadik pólust az MSZP képviseli, amely a két előző felfogáshoz képest alapvetően külön-

bözik egy kérdésben: nem törekszik kizárólagosságra, hanem mindkét tábor nézetrendszeréből magáénak vall bizonyos elemeket. Szemléletmódjában ez az oldal alapvetően racionális, és híve a liberálisok univerzális elveinek, de emellett a kollektivizmus híve, amennyiben ez társadalmi szolidaritásként jelenik meg, márpedig ebben a nemzeti oldalhoz áll közelebb. E társadalomintegrációs modell kialakulása és elkötelezett támogatói rétege alapvető módon kapcsolódik az MSZP utódpárti jellegéhez, ami a történelmi közelmúlthoz (Kádár-rendszer) való viszonyában megkülönbözteti az előző két tábortól. Vezetői olyan politikusok, akik a '80-as évek végén az állampárt országos vagy fővárosi/megyei szintű vezetői voltak, vagy a párt szatelitszervezeteiben (SZOT, KISZ) rendelkeztek pozícióval. Identitás-alapon kötődő támogatói olyan vezető beosztásúak, értelmiségiek, akik magas társadalmi státusukat a pártállamhoz kötődésüknek köszönhatték, illetve olyan alacsony státusú polgárok (magukat a munkásosztály tagjaiként meghatározók), akik a létbiztonságot és a viszonylagos jólét lehetőségét a Kádár-rendszerrel és az azt összességében soha meg nem tagadó Magyar Szocialista Párttal kapcsolták össze. Ebből a szempontból helytálló Körösenyi „nómenklatúra-párt” fogalma, vagyis, hogy az MSZP támogatói azok közül kerülnek ki, akik az előző rendszernek valamilyen formában kedvezményezettjei voltak. Azonban hangsúlyozni kell: e helyütt a „politikai civil” társadalomról van szó, és a nómenklatúra-törésvonal ösztársadalmi igénnyel leírt elméletével továbbra sem értek egyet.

Mint azt már fentebb jeleztem, a kisgazdák által megjelenített „populistaként” jelölhető irányzat negyedik oldalként való figyelembevétel is elképzelhető. Ennek a megkülönböztetésnek alapjául szolgálhat az FKGP minden más pártétól eltérő politizálási és szavazatszerzési stratégiája, amelynek révén karakteres és erősen kötődő szavazótáborral rendelkezik. Másfelől viszont azt kell tekintetbe venni, hogy a kisgazdák kizárólag a nemzeti oldal pártjaival hajlandóak együttműködni – önerőből nem képesek jelentős pozíciókat szerezni –; a másik két oldal pártjával kölcsönös az elzárkózás. E dolgot keretei között pedig azért sem vállalkozhatom részletesebb elemzésre, mert a populista jellegből következően a kisgazdák esetében nem beszélhetünk többé vagy kevésbé konzisztens társadalomintegrációs modellről, csak nacionalista és szociális jellegű ígéreték és szólások – egyébként gyorsan és következtelenül változó – halmazáról.

Összefoglalva tehát a magyarországi politikai tagoltságról leírtakat: mivel a szavazóknak csak körülbelül 20 százaléka tekinthető stabil pártpreferenciával rendelkezőnek, így csak e csoportnál állapítható meg a politikai tagolódásnak viszonylag stabil rendszere. Ilyen módon az egész társadalom kategorizálására vállalkozó elméletek nem állhatják meg a helyüket, hiszen szituatív választói kötődéseket ábrázolnak stabil kötődésekként. A biztos szavazók szűk – bár lassan növekvő – csoportjának elkötelezettségét a politikai elit ellentétei határozzák meg. Ezek a nemzeti, az univerzalista és a nómenklatúra-szocialista társadalomintegrációs stratégiák, illetve az FKGP képviselte populizmus alapján írhatók le, amelyek meghatározzák az egyes pártok ideológiai karakterét. Az ideo-

lógiai karakter a legfontosabb faktora a pártok különbözőségének, és a pártok maguk is hangsúlyozzák e különbségeket, olyan konfliktusokat állítva a politikai viták középpontjába, amelyek mentén jól demonstrálható az elkülönülés. Emellett azonban a táborok közti együttműködés is lehetséges, ahogyan a táboron belüli harcra is láthattunk már sok példát.

II. Az MSZP választói bázisa

Miután, szándékaim szerint, bebizonyítottam, hogy a magyar választópolgárok döntő többsége vándorló, ingadozó szavazó, az MSZP szavazóbázisának vizsgálatakor leginkább e vándorlással kívánok foglalkozni: mikor jutottak el e szavazói tömegek, és milyen okokból az MSZP-hez, és mikor, miért veszített szavazókat ez a párt? Emellett a stabil szavazóbázis összetételét és domináns csoportjait is megkísérlem bemutatni. Ezzel kapcsolatban már most jelzem, hogy a hagyományos szociológiai kategóriákon túl az egykori MSZMP-tagság dimenziójának is igen fontos szerepe van az MSZP-orientáltságban, ezért kiemelten kell majd ezzel foglalkozni.

SZOCIALISTA SZAVAZÓK 1990-TŐL 1993 KÖZEPÉIG

Az addig kormányzó Magyar Szocialista Párt az 1990-es választásokon csak a negyedik legerősebb párt lehetett, a szavazatok 10,89 százalékával, ami körülbelül 600 000 szavazó támogatását jelentette, és 33 képviselői hely megszerzésére volt elegendő. Ez a nem túl nagy szavazótábor karakteres jegyeket viselt magán. A szociológiai jellemzőket illetően elmondható, hogy az MSZP szavazótáborára iskolai végzettség tekintetében leginkább a felsőfokú és a legalacsonyabb végzettségűekre épült. Az életkori kategóriáknál kitűnik a 34–49 évesek nagy aránya, és az is, hogy az e korosztálynál fiatalabbak köréből nagyon kevés szavazatot szerzett a párt. A lakóhely típusa szerinti megoszlás a városok és Budapest lakóinak túlsúlyát jelzi.

2. táblázat

Az MSZP szavazótáborának összetétele 1990-ben

<i>Iskolai végzettség szerint</i>	(%)
Legfeljebb alapfokú	43
Szakmunkás	15
Középfokú	20
Felsőfokú	22

Életkor szerint

18–33 évesek	10
34–49 évesek	37
50–65 évesek	30
65 év felettiek	23

Lakóhely szerint

Községek	29
Városok	40
Budapest	31

(Forrás: Závecz 1994a: 452–453.)

Tekintve a szocialistákra leadott szavazatok abszolút számát, ezek az arányszámok arra voltak elegendőek, hogy a különböző társadalmi csoportokban átlagosan a negyedik legnagyobb támogatottságú párt legyen az MSZP. A volt MSZMP-tagok körében azonban teljes fölényben volt: az 1990-ben szavazó egykori párttagok 60 százaléka az MSZP-t választotta (Bruszt–Simon 1994: 796). Ha az Angelusz és Tardos tanulmányában leírtak alapján számoljuk az MSZMP taglétszámát, és nem az 1989-es 800 ezer főből, hanem 1,2 millióból indulunk ki, akkor – figyelembe véve, hogy nem minden volt párttag ment el szavazni – kijelenthetjük: az MSZP 1990-es bázisát döntően a volt párttagság jelentette, és emellett azok a társadalmi rétegek, amelyek státusa emelkedett a kommunista időszakban, de legalábbis biztonságban érezték magukat a változások kezdetéig, és mindezeket az előnyöket a párttagsággal és az előző rendszerrel kapcsolták össze. Angelusz és Tardos 1990-es felmérése szerint a kommunista időszak pozitív megítélése alapvetően megkülönbözteti az 1990-es MSZP-szavazót az összes többi párt szavazójától. Voltaképp ez a választóvonal az MSZP és a többi párt szavazói között, mert más vizsgált területeken (pl. a piacgazdasághoz és a polgárosodáshoz való viszony, a szociális kérdések fontossága, a nemzeti szempontok) vagy minimálisak az eltérések a pártok szimpatizánsai között, vagy nem igazodnak a pártok politikai szintű ellentéteihez – például az MSZP-szavazókat csak az SZDSZ-hívek előzték meg a laissez faire típusú gazdaságfelfogás támogatása terén (Angelusz–Tardos 1990).

Összességében az állapítható meg a Magyar Szocialista Párt 1990-es szavazói bázisáról, hogy nagy többségében elfogadta a piacgazdaság bevezetésének szükségességét, Tóka Gábor (1994) adatai szerint legalábbis nem volt ellensége a privatizációnak, a külföldi tőkének vagy az infláció-ellenes politikának. Nem emiatt szenvedett tehát látványos vereséget a párt, hanem azért, mert csak az előző rendszert pozitívan megítélőkre számíthatott, márpedig a rendszerváltó társadalomra, természetesen éppen az előző rendszer elutasítása volt jellemző. Ezt támasztja alá Gázsó és Stumpf is, mondván, hogy 1990-ben a magukat baloldalinak vallók harmada szavazott csupán a magát a baloldalon elhelyező pártra (Gázsó–Stumpf 1995b: 15) – ez is mutatja a bal-jobb skála használatának

problémáját abban a tekintetben, hogy az ennek alapján történő besorolásnak milyen politikai relevanciája van. Schlett is megállapítja, hogy még a tradicionális szociáldemokrata szavazótábor (munkások, alacsony státusúak) sem ebben az irányban keresett magának pártot, és hogy az antikommunista hangulat minden, magát szocialistának vagy szociáldemokratának nevező pártot elsöpört (Schlett 1990): egyedül az MSZP került be az Országgyűlésbe e pártok közül.

Az MSZP helyzete az 1990-es választásokat követő két évben nem változott: 1992 márciusáig az összes választókorú állampolgár körében 4–10 százalék közötti volt a támogatottságuk (Závecz 1994a: 448–449). A szavazótábor összetétele sem változott, sőt talán még zártabb lett: lakóhely szerint a főváros felé történt elmozdulás; a generációk körében továbbra is a középkorúak és a még idősebbek aránya kiemelkedő, és a 65 év felettiek száma megnőtt a szavazótáborban; az iskolai végzettséget tekintve pedig továbbra is a diplomások, illetve a 8 osztálynál kevesebbet végzettek aránya szembetűnő (Závecz 1994a: 452).

Körükben a legerősebb a választásokon való részvétel szándéka, bár minden párt bázisán ez a jellemző hozzáállás. A volt MSZMP-tagok részvételi szándéka egyébként jóval felette van az össznépszerűség átlagának: míg az összes állampolgár 53 százaléka jelezte csak 1992 végén szavazási szándékát, addig a volt párttagok körében ez az arány 71 százalék. Ez fontos adat, mivel az MSZP-támogatók jelentős része a volt párttagok közül került ki 1992-ben is, és amiatt is, mert a szavazni szándékozó volt MSZMP-tagok legtöbbször az MSZP-vel szimpatizáltak. Azt is meg kell említeni, hogy ekkor már az MSZP-nél népszerűtlenebbek a kormánypártok, amiből az antikommunista szavazói motivációk hatásának csökkenésére következtethetünk, és arra, hogy az MDF-kormányral szembeni ellenszenv már meghatározóbb a pártválasztásban. Ezt igazolja az is, hogy éppen a szocialistákat preferálók voltak a legbizalmatlannabbak az akkori kormánnyal szemben. Emellett, amint az várható volt, e szavazótábor megkülönböztető jegye az előző rendszer pozitív megítélése, más tekintetben (pl. a demokráciához vagy a társadalmi értékekhez való viszony) ugyanis az átlaggal megegyező az MSZP-szavazók véleménye. Az MSZP elutasítottága ekkor a felekezethez tartozó vallásosak körében volt a legerősebb. Általánosan az volt jellemző, hogy az ellenzéki pártok a nem vallásosak vagy az egyházhoz nem kötődőek körében voltak népszerűek, a vallásos szavazók többségükben a kormánypártokat preferálták (Gazsó–Gazsó 1993).

Stump 1993 márciusi adatai szintén a fentieket támasztják alá. Ezek szerint az MSZP-szavazók átlagéletkora 51,5 év, a választópolgároké 46,3 év, tehát igazolódik az az állítás, hogy az MSZP főként a középgenerációk és a még idősebbek köréből szerzi támogatóit. Így is meghökkenítő azonban, hogy a legfiatalabb 1994-es szavazók, tehát a vizsgálat időpontjában 17–18 évesek körében az MSZP támogatottsága 0,2 százalék volt. A szerző azt is megerősíti, hogy az egyházi tanítást követők körében az MSZP erősen elutasított párt, ezzel szemben a maguk módján vallásosak között ekkor a Fidesz mögött a második legnépszerűbb. Egyébként az MSZP-szavazók 52,5 százaléka vallásos – bár ezeknek csak

minimális hányada egyházkövető –, így az MSZP semmiképpen sem „ateista” párt (Stumpf 1994a).

Mindent egybevetve: a két választás közötti félidő idején az MSZP szavazótáborának mérete és összetétele szinte semmiben sem különbözött az 1990-estől. Azonban ekkor a szocialisták támogatói már egyértelműen az SZDSZ-szel vagy a Fideszszel, tehát az 1990-ben igen erőteljes antikommunista kampányt folytató pártokkal szimpatizáltak, szemben az időközben kommunisztázóvá vált és az ország gazdasági helyzetén javítani nem tudó kormánypártokkal. Bár ez a rokonszenv nem kölcsönös a liberális pártokkal, az elmondható, hogy ekkor már nem az alutasítás volt az MSZP-hez való viszonyulás legelterjedtebb módja.

1993 ÉS 1994 FORDULÓJA

1993 decemberében már az MSZP-nek volt a legnagyobb tábora a biztos szavazók körében (21,6 százalék). A szocialisták felfutásának folyamata időben párhuzamos a Fidesz visszaesésével, és nyilvánvaló, hogy a Fideszhez nem stabilan, nem identitás-alapon, hanem szituatív módon kötődő szavazók áramlottak át egyre nagyobb számban az MSZP-hez. Az erős szavazatszerző képesség az 1990-es szavazók 1993 végi szimpátiáiból is kiderül, és ez egyben utal a szavazatmegtartó képesség erejére is.

3. táblázat

Az adott pártra 1994-ben szavazni szándékozók megoszlása százalékban az 1990-es pártpreferenciák alapján, 1993. december

1990-BEN RÁ SZAVAZOTT

1994-ben mely pártra szavazna	MSZP	Fidesz	MDF	SZDSZ	FKGP	KDNP
MSZP	75	11	14	12	11	5
Fidesz	5	52	10	15	6	5
MDF	11	7	37	4	2	3
SZDSZ	3	4	5	37	7	5
FKGP	1	2	5	4	33	3
KDNP	-	2	9	7	18	76
Agrárszöv.	2	1	3	-	2	2
Munkásp.	4	-	-	1	2	-
MSZDP	-	1	1	1	-	-
Vállalk. P.	-	1	2	2	1	-
Egyéb	-	19	14	17	18	1
Összesen	100	100	100	100	100	100

(Forrás: Bruszt-Simon 1994: 795)

A pártoktól elvett szavazatoknál is fontosabb talán, hogy az MSZP az 1990-ben nem szavazók 37 százalékát tudta a maga oldalán bevinni a politikába. Ekkor a párt bázisának már csak 35 százaléka törzsszavazó, az erős szavazatmegtartó képesség ellenére. Lényeges a volt párttagok szimpátiája: 1990-ben a korábbi MSZMP-tagok 60 százaléka szavazott az MSZP-re, 1993 decemberében csak 48 százalékuk nyilvánított ilyen szándékot. Azonban még így is az MSZP támogatói voltak többségben ebben a szavazói körben, mivel az MSZP-t e rangsorban követő Fidesz is csak 11 százaléknyi volt párttagra számíthatott. Az MSZP szavazótáborán belül 34 százalék volt az egykori párttagok aránya ekkor, és ez – bár nyilván nem teljesen ugyanaz – feltűnően hasonló szám a törzsszavazók (tehát az 1990 óta az MSZP-t preferálók) 35 százalékos arányához. A hagyományos szociológiai kategóriák vizsgálatánál a nemek alapján kiegyensúlyozottságról beszélhetünk. Az életkori dimenzióban az MSZP továbbra is a középgenerációk körében a legerősebb, de most már nemcsak a szavazóbázis belső arányai jelzik ezt, hanem az is, hogy a 40–60 évesek körében a szocialisták a legnépszerűbbek. A 60 év feletiek körében csak harmadikok (18 százalék) a KDNP és az MDF mögött, a 40 évnél fiatalabbaknál pedig az SZDSZ és különösen a Fidesz jár még előttük. Azonban a 20 év alattiak körében is megfigyelhető az előretörés: támogatottságuk 8,7 százalék, szemben a 17–18 évesek (nem pontosan azonos, de közeli és részben érintett korosztály) körében kilenc hónappal korábban mért 0,2 százalékkal. Az iskolai végzettség tekintetében az MSZP-szavazók valamelyest az átlag felett voltak, a foglalkozási kategóriákat illetően pedig vezetnek a szakmunkások és a középvezetők körében. Szavazótáboruknak már csak 25 százaléka volt budapesti, 41 százalékuk városi és 36 százalék falusi az adatok szerint (bár ez összesen 102 százalék), ami nem mutat kiugró eltérést a lakosság átlagától.

Összességében: 1993 decemberében az MSZP már győzelemre esélyes párt volt, éppen azért, mert az átlaghoz közeledett, vagyis megtudta nyerni a fiatalok, a falusiak, a középstátusúak jelentős részét. Ezzel lényegesen heterogénebb lett a szavazótábora, és ez az expanzió eléggé látványos volt ahhoz, hogy a biztos szavazók relatív többsége már ekkor szocialista győzelmet várjon 1994-ben, és minden párt támogatói közül az MSZP-sek bízzanak leginkább saját pártjuk győzelmében – 74 százalék vélekedett így (1993 végi adatok: Bruszt–Simon 1994). Mindehhez az is kellett, hogy más pártok, kiváltképp az SZDSZ és a Fidesz szavazói körében egyre kisebb volt az MSZP elutasíthatósága, sőt ekkorra már nem az MSZP-szavazók jelentették e pártok háttérját, hanem éppen fordítva (Závecz 1994a: 454–455).

Gazsó Ferenc 1994 januári felméréséből az MSZP számára kedvező változások okai is kiolvashatók. A különböző pártok szimpatizánsai körében nincsenek meghatározó különbségek a társadalmi-politikai értékek rangsorolásában: általános az anyagi, egzisztenciális igények és a demokratikus szabadságjogok előtérbe állítása. Meghatározóbbak az ún. közvetlen állampolgári motívumok. A leggyakrabban említett pártválasztási indokok a következők: megbízhatóság és bizalom, program és

célok, generációs azonosság, érdekek képviselése, szimpátia. Az MSZP-t választók körében pedig éppen ezek a motívumok a leggyakoribbak: 24,7 százalékuk az érdekképviselést jelölte meg preferenciája fő okaként, 24,2 százalékuk az MSZP programját és céljait, 14,6 százalékuk a párt megbízhatóságát, 11,1 százalékuk a szimpátiát. Úgy tűnik tehát, hogy az ingadozó szavazók körére jellemző – már korábban említett – konzolidációs igénynek a választásokhoz közeledve egyre inkább meg tudott felelni a Magyar Szocialista Párt. Az ideológia és a vallás az összes választópolgár körében csak közepes gyakoriságú, illetve ritka választói motíváció volt (1994 februári adatok: Gázsó 1994), amiből az 1990-es anti-kommunista kampány megismételhetetlenségére lehetett (volna) következtetni.

A GYŐZTES PÁRT TÁBORA

Az 1994. májusi választásokon listán elért 33 százalékos MSZP-győzelem, és az 54 százalékos mandátumarány az előzőekben vázolt, 1993 közepe óta tartó folyamatos felívelés után már nem volt meglepetés. A szavazatok szociológiai kategóriák szerinti eloszlása elsősorban MSZP-fölényről ad képet. Férfiak és nők körében, illetve mindegyik településtípusban egyértelmű az MSZP elsősége. Az életkori kategóriáknál csak a 18–33 évesek körében szorul a második helyre, de itt is a szavazók negyede voksolt rájuk. Az átlagot jóval meghaladó arányban szavaztak az 50–65 évesek az MSZP-re, és így továbbra is a középgenerációk alkották a szavazóbázis derékhatát: a 34–65 évesek a párt szavazóinak 65 százalékát tették ki. Az MSZP átlag alatti eredményt ért el a 65 év feletti körében, de ezzel is jócskán megelőzte az itt második helyezett KDNP-t. Az iskolai végzettség tekintetében a szavazatmegoszlás átlagos az MSZP szempontjából, kivéve a szakmunkások átlag feletti (+4 százalék), és a diplomások átlag alatti (–6 százalék) szavazatarányát.

A 4. táblázat szerint lényegében a társadalom egészének megoszlását tükrözi a '94-es MSZP-szavazótábor, az átlaghoz képest nagyon enyhe férfítöbbséggel, valamint a volt párttagok erőteljes felülprezentáltságával, akik a párt szavazóinak 25 százalékát teszik ki (Bokor 1995: 532), szemben az össztársadalmi 15 százalékkal, az 1994-ben legalább egyszer szavazók körében mért 19 százalékkal és a mindkétszer szavazók 21 százalékával (Angelusz–Tardos 1995: 11). A magyar családoknak mintegy fele kötődött valamilyen formában az egykori állampárthoz; ez fontos befolyásoló tényezője volt a szavazásnak, ami Angelusz és Tardos már idézett tanulmányából is kiolvasható: a családi pártkötődés erősödésével növekszik az MSZP-re szavazás gyakorisága (1. táblázat). A két szerző ezt a kötődést a régi kapcsolati háló útján történő mobilizálásnak, a szélsőjobbtól való félelmeknek, az MDF-kormány idején romló egzisztencia javításával kapcsolatos reményeknek tulajdonítja (Angelusz–Tardos 1995: 15).

A szavazatok regionális eloszlásából is látható a fölényes MSZP-győzelem: a leggyengébben Vasban, Zalában, Győr-Moson-Sopronban és

4. táblázat

Az 1994-es választás eredményei a különböző szociológiai kategóriák százalékos arányában

Kategóriák	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	Fidesz
Nemek						
Nők	31	19	11	7	8	9
Férfiak	36	21	12	9	7	7
Települések						
Budapest	35	21	15	5	6	6
Városok	34	22	10	6	7	8
Községek	32	16	12	15	7	7
Életkor						
18–33 év	25	28	8	3	3	19
34–49 év	33	25	10	8	3	6
50–65 év	43	12	13	11	8	2
65 év felett	27	10	19	16	21	1
Isk. végzettség						
Legf. alapfokú	34	12	16	13	10	6
Szakmunkás	37	21	5	11	5	7
Középfokú	33	24	10	4	5	8
Felsőfokú	26	27	17	5	7	5

(Forrás: Závecz 1994b)

Veszprémben szerepeltek, de ezekben a megyékben is győztek, igaz, jóval átlag alatti eredménnyel (25,8–29,4%). A legerősebbek Somogyban (40,6%) és Borsod-Abáuj-Zemplénben (40,1%) voltak (Bíró 1994). Stumpf arra is felhívja a figyelmet, hogy a volt „szocialista iparvárosokban” mindenütt a megyei és az országos átlag felett szerepelt a párt (Stumpf 1994b: 577).

Az eddigiekből már következtethetünk az MSZP expanziójának területeire, de Bokor Ágnes ezeket részletesen össze is foglalja. Az 1990 óta csatlakozott szavazók 33 százaléka az előző választásokon győztes koalíció pártjaira szavazott, 22 százaléka az MSZP melletti másik két parlamenti ellenzéki pártra, és a szavazótábor 15 százaléka nem voksolt négy évvel korábban. A társadalmi csoportok körében is látványos az előretérés: 1992-höz képes (az MSZP akkori állapota alig különbözött a két évvel korábitól) 5-ször több nő, tízszer több fiatal, 5,5-szer több általános iskolát végzett, 7-szer több szakmunkás végzettségű, 5-ször több szakmunkás beosztású és 7-szer több közepesnél rosszabb anyagi helyzetű polgár támogatta az MSZP-t. Milyen motivációk vezették az MSZP-t választókat? A hivatkozott tanulmány szerint a megkérdezett szocialista

szavazók 73 százaléka említette ezzel kapcsolatban a párt várható teljesítményét, 72 százalékuk az előző rendszer szociális biztonságát, 63 százalékuk a pártvezetők iránti szimpátiát, és 60 százalékuk az eszméket (Bokor 1995: 543). Utóbbit leszámítva ez egybevág a Gázsó által leírt motívumokkal, és igazolja Körösényi és mások azon feltételezését, hogy a szocialistákat támogatókat leginkább az előző rendszer iránti nosztalgia vezette (Körösényi 1994: 38), hiszen a leggyakrabban említett indokok mind politikai emlékekre és ezekre alapozott reményekre utalnak.

E motivációk közrejátszottak abban, hogy az MSZP szavazatmegtartó, identitásgeneráló és szavazatszerző képessége egyaránt kiemelkedő volt: A szavazatmegtartó képességet jellemzi, hogy a négy évvel korábbi szavazók 87 százaléka ismét rájuk szavazott, illetve, hogy az MSZP-re szavazók az első fordulóban 95 százalékban voksoltak a párt listájára és helyi képviselőjelöltjére is, és azoknak, akik a második fordulóban is elmentek szavazni, 98 százaléka szavazott teljes következetességgel az MSZP mellett. Az identitásgeneráló képesség erősségét az mutatja, hogy az identitás-alapú pártkötődéssel jellemezhető 20 százalékos táborának több mint fele az MSZP-hez kapcsolódott ekkor: az 1990 után létrejött új identitások 61 százaléka kapcsolódik az MSZP-hez. A szavazatszerző képesség jellemzője a korábbiakban leírt expanzió: a labilis szavazók 44 százaléka szavazott végül az MSZP-re, így ez a szavazócsoport alkotja a többséget (58 százalék) a választói táborban (Gázsó–Stumpf 1995a: 572).

Ekkora szavazói bázis esetén érdemes a kötődés erőssége alapján vizsgálni és jellemezni a választókat. Bokor Ágnes már többször hivatkozott tanulmányában a szavazói magba sorolja azokat, akik már 1990-ben is az MSZP-re szavaztak, a gyűrűbe azokat, akik 1990-ben még nem, de 1994-ben mindhárom szavazatukkal őket támogatták, és a perifériába a '94-es egyszeri vagy kétszeri támogatókat. A magnak, amely a szavazótábor 19 százalékát jelentette, legsajátosabb tulajdonsága, hogy az ide tartozó szavazók 40 százaléka volt MSZMP-tag, és ez mind a társadalmi, mind az MSZP-s átlagot meghaladó szám. Ez nagyban hozzájárul a magra jellemző ideológiai és érzelmi azonosulás, valamint igen fegyelmettségű választói magatartás kialakulásához. Itt a legmagasabb egyébként az átlagéletkor: 53 év. A gyűrűbe soroltak esetében ez 49 év, itt a racionális és szituatív kötődés az általánosan jellemző, és felülprezentáltak az értelmiségiek és a vezető beosztásúak. Ez a politikailag legtájékozottabb réteg az MSZP-táborban, pedig e párt szavazóit eleve a társadalmi átlagnál magasabb politikai ismeretszint jellemzi. Ebben a körben az átlagosnál több a budapesti is, a volt párttagok aránya 26 százalék. A periférián a legalacsonyabb az átlagéletkor (42 év), felülprezentáltak a fizikai dolgozók, és alacsonyabb az iskolai végzettség, mint a belső körökben, a volt párttagok aránya pedig csak 13 százalék. Gyenge kötődésüket hangulati elemek, illetve többes pártpreferencia is befolyásolhatta: a második fordulóban nyilván sokan azért szavaztak az MSZP-re, mert kedvenc pártjuk addigra kiesett. A már korábban felsorolt motívumokkal kapcsolatban kiegészítésként meg kell jegyezni, hogy az előző rendszerrel kapcsolatos szimpátia, illetve az eszmei elkötelezettség a magban a legerősebb,

a perifériát leginkább a változás és az életszínvonal emelkedése iránti vágy vezette az MSZP-hez, de az egész szavazótábor többségére jellemző az előző rendszer előnyeinek visszatérésével kapcsolatos várakozás: 71 százalékuk nyilatkozott így, és ez az arány még a periférián is 61 százalék (Bokor 1995: 536–549). Emellett nem hanyagolható el az új kormány szakértelmével és demokratikus stílusával, valamint a tisztességes, „igazmondó” kormánnyal kapcsolatos várakozás sem. Mindezek alapján tehát a szocialisták minden társadalmi kategóriának – ideértve a volt párttagokat is – *legalább a negyedét* maguk mögött tudhatták, messze megelőzve ezzel a vetélytársakat. Biztos szavazóbázisuk köré jelentős tömeg érkezett a bizonytalanok közül, a motivációk között a leggyakoribbak az előző rendszer iránti nosztalgia, az MDF-től való szabadulás vágya és a „szakértői kormány” ígéretének komolyan vétele voltak.

AZ MSZP-BÁZIS 1994–1998 KÖZÖTT

A sokféle elvárás szinte természetyszerűleg vezetett ahhoz, hogy az MSZP vezette kormány számos ígéretét nem tudta betartani, ami hatott az MSZP támogatottságára is. A labilis szavazók hamar parkoló pályára álltak, vagy az első években az FKGP-t kezdték erősíteni. A Bokros-csomag és a hozzá kapcsolódó thatcherista indíttatású gazdaságpolitika még a választói mag hűségét is kikezdte bizonyos mértékig, hiszen a maghoz tartozók politikai önbesorolásában mindig is a „baloldaliság” volt az egyik döntő vonás. Az 1996 végén kirobbant „Tocsik-botrány” következtében az MSZP 1997 elejére a leginkább diszpreferált párttá vált (így már nem az MDF birtokolta ezt a pozíciót), igaz, ellenszenv-mutatójuk sosem volt túl jó. Összességében szavazói kétharmadát veszítette el a párt – ez a szám igen nagy, ám azt is tudni kell, hogy a '94-es szavazóknak csak a 29 százaléka „volt meg” a ciklus közepén: a maradék 71 százalék nem nyilvánította ki pártszimpátiáját. Szavazatmegtartó képességük azonban még ennek figyelembevételével is alig működik, szavazatszerzésről pedig szó sincs. Ebben az időszakban sem volt azonban vereségre ítélt párt az MSZP. Egyrészt identitás-alapon kötődő szavazói – az elbizonytalanodás ellenére is – biztos hátteret jelentettek számára, másrészt pedig a távozó szavazók nagy része nem ment át más párthoz, hanem többnyire minden párttól elfordultak, és e passzivitásba vonult csoport tagjainak politikai önmeghatározásában a leggyakoribb jelző a „baloldaliság” volt, így az MSZP joggal számíthatott visszatérésükre (1996-os adatok: Gázsó–Stumpf 1997).

Az MSZP támogatottsága az 1997 eleji mélyponthoz képest '97 tavaszától újra felívelt (5. táblázat). Októberre már 1994-es szavazóinak fele ismét ezt a pártot támogatta. Reaktiválódott a szocialisták szavazatszerző képessége: szavazókat csábítottak át az ellenzéki pártoktól, az SZDSZ-től, növelték befolyásukat szinte minden generációban, különösen a 26–50 évesek körében, vagyis ismét a középgenerációkban, de a fiatalok körében is erősítettek, identitásgeneráló képességük pedig tovább javult. 1997 folyamán az MSZP volt a legnépszerűbb párt a

felekezethűen vallásosak között is. A szavazói motiváció fő eleme a szocialistákat preferálók körében a „kormányzásra való alkalmasság”, illetve „az ország dolgainak rendbetételére” (Horn miniszterelnök kedvenc szóhasználata) való képesség voltak. Mindez összefüggött a kormányzati munka megítélésének jelentős mértékű javulásával: 1997 januárjában a választók 77 százaléka negatívan értékelte a Horn-kormány tevékenységét, ez az arány a választások előtti őszön már csak 52 százalék volt. Egyedül a diszpreferencia-mutató lehetett aggasztó az MSZP számára: a pártot választók 30 százaléka semmiképpen sem szavazott volna rájuk az 1997 októberi adatok szerint – ez óriási szám. Mindenesetre az MSZP-tábor 75 százaléka saját pártja győelmét várta (ahogyan 1993 végén is ez volt a győzelmi várakozás aránya), és az összes pártpreferenciával rendelkező állampolgár több mint fele is így vélekedett (1997. októberi adatok: Stumpf 1997).

Az MSZP 1998 elején 39 százalékon állt, 12 százalékkal megelőzve a Fidesz-MPP-t. A szocialisták visszaesése ezután kezdődött meg, és a tavasz folyamán jelentőssé vált – olyannyira, hogy a választás elvesztését eredményezte.

5. táblázat

Az MSZP támogatottsága a választásra jogosultak és a pártpreferenciát nyilvánítók körében – százalékos arányok

	Az MSZP támogatottsága a választókorú népesség körében	Az MSZP támogatottsága a pártot választók körében
1994. évi választások	23	33
1996. október	11	26
1997. január	10	24
1997. április	11	26
1997. június	15	32
1997. október	18	39
1997. december	20	34
1998. február	25	39
1998. március	20	34
1998. évi választások	18	33

(Forrás: Közvélemény-kutatási adatok: A Századvég Politikai Elemzések Központjának felmérései. *Magyar Hírlap*, 1998. január 17., 1998. február 21., 1998. március 21.)

1998 márciusában már olyan strukturális változások mutatkoztak az MSZP-szavazótábor összetételében, amelyek egyértelműen a lassú, de tartós visszaesésre utaltak. A szociológiai kategóriákban az MSZP a vezető helyet csak az 50 év felettiéknél tartotta meg, de itt is pozíciót veszített a kiscsoportokkal szemben, a fiatalok és a középgenerációk körében pedig a Fidesz-MPP meg is előzte. Az MSZP támogatottsága nőtt a főiskolát végzettek, a nyugdíjasok, a hivatalnokok körében, de vissza-

rultak az érettségizettek, illetve a szakmunkások között (Század-
vég-TÁRKI-elemzés, 1998. március). Összességében tehát az MSZP azt
az „átlagosságot” veszítette el, amivel egy gyűjtőpárt sikeres lehet: a sza-
vazótábor összetételének változása a párt 1990–1992 közötti időszakára
érvényes jellemzők irányába való elmozdulást jelentett, és ez az MSZP
mérsékelt, de tartós defenzívájának jele. Voltaképpen az 1997 során visz-
zatért labilis szavazókat nem sikerült az MSZP-táboron belül stabilizál-
ni, és az 1998 eleji szocialista politika a visszaszerzett szavazók egy részét
ismét eltávolított. Ráadásul ezek a szavazók – a korábbiaktól eltérően
– nem parkolópályára helyezkedtek, hanem másik pártot választottak –
hiszen már kampányidőszak volt –, az egyetlen értékelhető kampányte-
vékenységet folytató és karakteres politikai profilt felmutató
Fidesz-MPP-hez álltak. Márpedig, mint arra korábban utaltam, a szava-
zók legtöbbje az utolsó hónapokban-hetekben dönt, és a tapasztalatok
szerint szeret a győzteshez állni (vonatszerelvény-effektus). Emellett az
MSZP négyévi kormányzása, úgy tűnik, nem volt olyan meggyőző, hogy
a választók ne zavartassák magukat a kampányhatásoktól. A választáso-
kat a szavazók labilis tömege dönti el, és sokuk éppen távolodóban volt
az MSZP-től 1998 tavaszán. A Fidesz szavazatrablásának jelentőségét
mutatja a szavazatok területi megoszlása is. Az MSZP nyolc megyében
maradt komolyabban 33 százalékos átlaga alatt (27,27–30,87%), köztük
a hagyományosan gyenge pontnak számító Vasban, Zalában, Győr-
Moson-Sopronban és Veszprémben, de 1994-ben e megyékben is győz-
tek. 1998-ban a döntő változás az volt, hogy volt ellenfél, így az átlag alati
eredmény többnyire alulmaradást jelentett, és hagyományosan erős ré-
giókban (Borsod, Somogy) sem tudtak négy évvel korábbi 40 százalékos
eredményük közelébe kerülni (Borsod: 35,88%, Somogy: 35,41%), mert
a Fidesz által integrált szavazói blokk e területeken is konkurenciaként
jelent meg. Az MSZP nem tudta megállítani a szavazók elszívargásának
folyamatát, könnyen elképzelhető, hogy a párt vezetői nem is érzékelték
ezt a számukra kedvezőtlen változást. Mindenesetre az MSZP csupán
négy százalékos első fordulás előnye egyértelművé tette, hogy a válas-
tások kimenetelét a második fordulás visszalépések döntenek el. Ekkor pe-
dig – a strukturális átrendeződés és a Fidesz szavazatrablása után – a
harmadik, és 1994 óta tartósan jelenlévő, MSZP-probléma is aktivizáló-
dott: a párt 30 százalékos feletti elutasítotttsága és az, hogy az SZDSZ-sza-
vazók jócskán megcsappant táborában a Fidesz az MSZP-nél népszer-
űbb második preferencia (ráadásul a '94-es SZDSZ-szavazók közül a
pártot elhagyók többsége már korábban a Fidesz támogatója lett). Ezt a
három alapproblémát az MSZP nem volt képes semmilyen módon ellen-
súlyozni, és kampánytechnikája is messze a Fidesz-é mögött kullogott.
Az Orbán-Torgyán-koalícióval való „riogatás” sem hozta meg a szocia-
listák számára kívánatos eredményt. Sok szocialista szavazót felébresz-
tett ugyan, de a jobboldal megosztottságán kesergők számára mintegy
„ihletést” is adhatott arra, mit kell tenniük. Végeredményben az MSZP
1998 tavaszán a jégkorongos „hirtelen halállal” ellentétben „lassú ha-
lált” halt, ami egyértelműen a választási évben követett hibás politikai
taktikának tudható be.

III. Az MSZP politikai arculatának változásai

A szavazótábor előbbieken vázolt változásait nagymértékben meghatározta az MSZP politikája; előbb az állampárt frissen átváltozott utódjának működése, majd az ellenzéki, 1994–1998 között pedig a kormányzati pozícióban nyújtott teljesítmény és az eközben felmutatott politikai identitás.

E keretek között nem áll módomban részletesen elemezni az MSZP 1989–1998 közötti időszakának arculatváltozásait, így az alábbiakban csak a legfontosabb csomópontok, illetve trendek felvázolására teszek kísérletet.

1. IDENTITÁSKERESÉS – SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS PRAGMATIZMUS (1989–1992)

Sajátos történelmi helyzetéből adódóan (ti. a politikai versengést tiltó állampárt utódja, mely a kompetitív politikai rendszer része kíván lenni) az MSZP-nek alapvető önmeghatározási problémái voltak megalakulásakor, és ezek, valamint a leküzdésükre tett kísérletek 1992-ig döntő jelentőségűek a párt nyilvánosság előtti szerepléseiben. Ezek közül a három legnagyobb belpolitikai jelentőségű problémát emelem ki.

Az új párt programnyilatkozata (Magyarország politikai évkönyve [MPÉ] 1990: 576–584) a múlttal való „kíméletlen” szembenézést hirdette, ám ehelyett csak praktikus okokkal magyarázta a pártállami rendszer bukását – dinamikátlannak, megújulásra képtelennek nevezte –, nem ejtett szót annak bűneiről. Az 1990 előtti rendszerhez való viszonyukat jól jellemzi a *Még nem késő!* című pártdokumentum (MPÉ 1991: 765–768). Ebben azt rögzítik, hogy nem utódai, nem is örökösei az előző rendszernek, de az államszocializmus pozitívumaira továbbra is igényt tartanak, ahogyan a rendszerváltás érdemeiből rájuk eső részre is – ez utóbbiról politikai ellenfeleik „feledkeztek meg”. A kérdés ellentmondásosságának fő oka az volt, hogy az MSZP negatív megítélése utódpártiságából fakadt, de saját szavazói éppen emiatt kötődtek a párt-hoz. Az utódpártiság ténszerűségének és tagadásának ellentmondása máig sem megoldott kérdés az MSZP-nél, de 1992 óta ez már nem meghatározó téma a magyar politikai életben, így megoldatlanul is feledésbe merülhetett.

Az újonnan létrejött párt koncepciójának másik fontos eleme a „demokratikus szocializmus” volt, mely eszmeként és elérendő végcélként egyaránt értelmezhető módon jelent meg az új párt programnyilatkozatában. Ennek 1989-es meghatározása a következőképp foglalható össze: szocialista célokat követő, de versengő politikai rendszer, amelyben a hatalom ellenőrizhető és érvényesülnek a szabadságjogok. Az azonban nem derül ki, milyen jellegű lesz ez a hatalom, mert a közvetlen és a képviseleti demokrácia azonos súllyal szerepel az elképzelésekben, ami valószínűleg a köztársasági elnök alkotmányos státusa körül ekkor még javában folyó csatározásokkal magyarázható. Mindez a párton belüli erő-

viszonyokra is visszavezethető. Egyrészt arról van szó, hogy az átalakulási kongresszuson meghatározó erővel bíró Reformszövetség a nyugati típusú szociáldemokráciát tartotta követendőnek, míg a másik erős csoport, a Népi Demokratikus Platform ódzkodott mind a „múlt értékeinek” elvetésétől, mind a magántulajdon visszaállításától. Másrészt a pártban ekkor még jelentős befolyása volt Pozsgay Imrének és Szűrös Mátyásnak, akiknek „harmadikutas” elképzelései a versengő demokrácia közjogi követelményeivel voltak összeegyeztethetetlenek. Az MSZP-t a kezdetekkor jellemző ellentmondások a múlthoz való viszonyon túl jórészt ebből is fakadhattak: az irányzatok közötti ellentétek mennyiségileg egyensúlyba hozhatók voltak ugyan, de konzisztens választási program így semmiképpen sem született.

Az 1990-ben megválasztott pártelnök pragmatizmust és a nyugati szociáldemokrata értékek átvételét hirdette meg (Horn 1990). A párton belül a Népi Demokratikus Platform visszaszorult, ez történt Szűrössel is, Pozsgay pedig kilépett. A *Még nem késő!* már a Szocialista Internacionálé stockholmi kongresszusának állásfoglalását idézi a demokratikus szocializmussal kapcsolatban – szabadság, társadalmi igazságosság és szolidaritás, a piacgazdaság szociális korrekciója –, és ez elfogadható volt a párton belül létező platformok sokasága számára. Az ideológiai harcok – nem önérdék nélküli – tudatos kerülése az 1990-es évek eleji ideologizált politikai küzdelmek közepette számottevő politikai tőkét is eredményezett az MSZP számára, amit 1993-tól tudott hasznosítani.

A pragmatizmus előtérbe állítása az MSZP gazdasági programjának alakulásán is látható. Az 1989-es programnyilatkozatban ebben a témában is inkonzisztencia mutatkozott: az MSZP piacgazdaságot hirdetett, ám ezzel egyidejűleg a kapitalizmushoz való vissza *nem* térést is. Vegyes tulajdonról szólt a nyilatkozat – állami, magán-, szövetkezeti, önkormányzati és egyéb közösségi tulajdonlással –, ami megfelelt volna a nyugati szociáldemokrata eszményeknek, de a dokumentum a „közösség boldogulásához” való hozzájárulás mércéjét állította fel a tulajdonformák hasznosságának rangsorolására. Emellett az EGK-hoz való csatlakozást nevezi meg távlati célként, de ezt a KGST megreformálásával véli elérhetőnek. Az 1991-es *Van jobb út!* című dokumentum (MPÉ 1992: 770–775) már a vegyes tulajdonnak a piacgazdaságtól való félelmek nélküli kifejtését tartalmazza, továbbá az aktív állami foglalkoztatás-, inflációs és szociálpolitikára vonatkozó programpontokat. Emellett az MSZP kinyilvánítja, hogy a külföldi tőkét a privatizáció fontos szereplőjének tekinti, illetve a szakszervezeteket is támogatásáról biztosítja.

Összességében az MSZP 1992-re lényegesen átalakította politikai arculatát, meghatározóvá tette a pragmatizmust, átvette a szociáldemokrácia nyugat-európai formuláit, határozottan baloldali karakterű programot hirdetett, és „kibekkelte” a karantént, azt az időszakot, amikor az antikommunizmus volt a magyar politikai élet fő meghatározója.

2. CHARTA, VÁLASZTÁSI PROGRAM ÉS KOALÍCIÓ (1992–1994)

A „Kónya-dolgozatra” adott válaszként létrejövő Demokratikus Chartáról részletesen ír Bozóki András (1997), ezért ezzel nem kívánok külön foglalkozni. Témánk szempontjából döntő jelentőségű, hogy az MSZP még 1991-ben, az elsők között csatlakozott a Chartához, és közeledését elfogadták a kezdeményezők. Az 1992-től mozgalommá szerveződő Charta mögül a Fidesz kihátrált, az MSZP viszont tevékeny részese maradt, két okból: (1) az MSZP és a vele együttműködő MSZOSZ szervezeti támogatása jó szolgálatot tett a Charta akcióinál; (2) a demokráciát veszélyeztető erőt ekkor már nem a kommunista visszarendeződésben, hanem a legnagyobb kormánypárton belüli folyamatokban látták a Charta kezdeményezői. Ez volt az az időszak, amikor a politikai élet antikommunista meghatározottsága végképp elenyészett, és amikor az MSZP-nél ellenszenvesebb párttá vált az MDF. Ekkortól datálható az MSZP kilépése a politikai karanténból.

Gyakori vélemény, hogy az 1994-es MSZP–SZDSZ koalíciókötés a Chartában való együttműködés egyenes következménye volt. E sorok írója egyetért azzal, hogy a Charta szükséges előfeltétele volt az 1994–98-as koalíciónak, de nem osztja az ennek determináltságával kapcsolatos véleményeket (pl. Tökéczki 1997). Álláspontom alátámasztásaként három tényezőt ajánlok az olvasó figyelemébe. Elsőként azt, hogy 1993 februárjában az SZDSZ és a Fidesz együttműködési megállapodást kötött, ez egy évvel később Liberális Szövetséggé egészült ki, akkor már egyértelműen az MSZP kormányra kerülését megakadályozandó. Ez még akkor is így van, ha az SZDSZ számára fontosabb cél volt a az MDF-kormány leváltása, mint a Fidesznek, és ebből a célból hajlandó volt együttműködni az MSZP-vel is – de semmiképpen nem ez volt a szabaddemokraták fő ambíciója. Másrészt az MSZP-n belül sem volt egyértelmű az SZDSZ melletti elköteleződés. Vitányi Iván OV-elnök ugyan 1990-től kezdve a szerinte rendies és autoriter kormány elleni összefogást akart létrehozni az SZDSZ-szel (Vitányi 1995: XX–XXI), de a pártelnök az MSZP önállóságát hangsúlyozta, arra alapozva érvelését, hogy az MSZP a hárompólusú (konzervatív, liberális, szociáldemokrata) magyar politikai életnek a többi résztvevővel egyenrangú szereplője, nem szorul mások támogatására. Érvelését az SZDSZ elutasító magatartásával is alátámasztotta (Horn 1992). Harmadrészt maga Vitányi fogalmazta meg már a koalíciókötés után, hogy nem folyt elemző munka a szocialista-liberális koalíció lehetőségével kapcsolatban egyik oldalon sem, és nem indult párbeszéd sem e témában. Ennek tudja be a végül létrejött koalíció problémáit is, hiszen szerinte „hiányzott az alapozás, mely az ilyen megegyezéseket tartóssá és teherbíróvá teszi” (Vitányi 1995: XXX).

Mielőtt a koalíciókötésre térnék, szót kell ejteni az MSZP választási programjáról, amely nélkül szintén nem lett volna megalakítható a koalíció az SZDSZ-szel. Az MSZP a nevezetes (még az 1998-as Horn–Orbán vitában is felhozott) „Horn-hirdetéssel” lépett ki a választási prog-

ram piacára 1993 augusztusában. Ez komoly politikai vitát váltott ki az MSZP-n belül, a személyi rivalizáláson túl azért is, mert teljesen ellentétes volt a korábban kialakított „szakértői” imázssal, amelynek hozadéka a hirdetés kiadásakor már látható volt a szocialisták népszerűségi indexén. A hirdetés egyszámjegyű munkanélküliségi-rátát, ingyenes tanácskönyvellátást, évi 30 ezer lakás felépítését stb. ígérte, és mindezen ígéretek, illetve maga a tény, hogy szakmailag nem körülbástyázott elemek jelentek meg, szemben álltak a Békesi László által ekkor készített hivatalos gazdasági program elveivel. Békesi ugyanis restriktiót, ennek következtében 1995-re visszaesést, 1996-ra stagnálást ígért, majd 1997–98-ra szerény növekedést, 15–20 százalékos inflációt, 10 százalékos munkanélküliséget. Mindez kiegészült volna a szociális partnerekkel kötendő ún. társadalmi-gazdasági megállapodással (tgm), amely a szakszervezetek önkorlátozását és a legszegényebb rétegek kompenzálását tartalmazta volna. Ebben az összefüggésben nyer döntő jelentőséget az MSZP választási együttműködése az MSZOSZ szocialista-szociáldemokrata platformjával.

Mindezek után érdemes ismételtén utalni a Gázsótól és Bokortól már idézett motivációs vizsgálatokra, amelyek jelzik ugyan az MSZP-programmal kapcsolatos várakozásokat, de az MSZP-re szavazás legfontosabb mozzanataként az előző rendszer pozitívumainak visszatéréséhez fűződő várakozások nevezhetők meg, és ezeket a „Horn-hirdetés” sokkal inkább hordozta, mint a Békesi-féle program. Ehhez társult még a Németh-kormány iránti nosztalgia – ez 1990-ben egyáltalán nem segített az MSZP-n, de 1994-ben a választók egyértelműen azonosították az MSZP-t a visszakívánt kormánnyal. Ha úgy tetszik, az MSZP-nek 1994-ben volt egy nem sok jóval kecsgetető hivatalos programja és egy „mögöttes” programja, amely a „Horn-hirdetés” elveit vitte tovább a választói behallások, sokszor pedig a kormánypártok kampánya révén, és az MSZP-kampányban soha meg nem cáfolt módon. A „mögöttes” programmal győzni lehetett, a hivatallal pedig koalíciót alakítani.

De miért is volt szükség abszolút többségben koalícióra? Erre a szokásos válasz az, hogy az MSZP-n belül komolyan vették Békesi diagnózisát, és a nehéz gazdasági helyzetben szövetségest kerestek. Ezt az érvet azonban szembeötlően gyengíti a kormány első nyolc hónapjának tétlensége a gazdaság terén, amiben a Békesivel szembenálló MSZP-s csoportok aktivitásának volt döntő szerepe. Egy másik gyakran említett érv, amely arra utal, hogy az MSZP az utódpártisága miatt nem vállalta az egyedüli kormányzást, már inkább megállja a helyét. Újabb karanténtól tarthattak, amely bizonyos tekintetben nehezebb helyzet lett volna az 1990–92 közöttinél, hiszen tetéződött volna a kormányzati felelősséggel és az ellenzéki támadásokkal. Mindemellett pedig a hazai és a külföldi sajtó, illetve tőke is a koalíció irányába gyakorolt nyomást a szocialistákra (Körösenyi 1995: 276–278), valamint a Charta-értelmiség is. A Charta-nyomás és a chartás múlt pedig egyértelműen az SZDSZ-szel kötött koalíciót jelentette.

Korábban azt állítottam, hogy a Charta nem determinálta az MSZP–SZDSZ koalíció létrejöttét, és ezt továbbra is fenntartom. Az a

helyzet ugyanis, amelyben a fentieket figyelembe véve ez volt a legésszerűbbnek tűnő lépés az MSZP számára – az MDF-fel, a KDNP-vel és az FKGP-vel kölcsönösen kizárt volt a koalíciós megállapodás –, annak nyomán jött létre, hogy a Liberális Szövetség és azon belül a Fidesz megbukott az 1994-es választáson. A Liberális Szövetség nem volt képes kormánytöbbséget produkálni, alapvetően amiatt, hogy a korábban a Fidesz-t támogató labilis szavazók az MSZP-hez álltak 1993 derekától. Liberális kormány így nem alakulhatott, a Fidesz részéről pedig teljesen irracionális lett volna harmadikként belépni a kormányba az 5 százalékos mandátumaránnyal rendelkező frakcióval az 54 százalékos MSZP és a 18 százalékos SZDSZ mellé.

A koalícióalakításhoz ugyanakkor ideológiai közelség is kellett: már szó esett a két párt által képviselt irányzat hasonlóságáról a racionalizmus és az univerzális jogok terén. Emellett pedig egyezett a két párt véleménye a modernizáció és a szakértelem fontosságát illetően, és ez, valamint az MDF-kormány politikájának elutasítása állította a két párt mögé az előző rendszer politikai osztályát, a baloldali és liberális értelmiséget és a pénzügyi-technokratá elitet (Bozóki 1997: 125; Körösi 1995: 279).

3. A KORMÁNYZÓ MSZP (1994–1998)

Az MSZP–SZDSZ koalíció legfontosabb, az egész kormányzati ciklust meghatározó döntése az ún. Bokros-csomag 1995. márciusi elfogadása volt. A stabilizációs intézkedésekhez tartozó gazdasági megszorítások óriási társadalmi ellenállást és ellenszenvet váltottak ki, nem csupán a pénzügyminiszter „rossz modora”, hanem a bevezetés előkészítetlensége miatt is. A stabilizációs csomagot ugyanis az MSZP programja szerint meg kellett volna előznie a tgm megkötésének – ez volt hivatva felkészíteni a szociális partnereket és rajtuk keresztül a társadalmat, illetve megakadályozni a legrosszabb helyzetűek további elszegényedését. A tgm azonban nem jött létre, mert a tárgyaló feleknek alapvetően különbözött az adott gazdasági és szociálpolitikai helyzetről alkotott véleményük, így a tennivalók prioritásait illetően sem tudtak megegyezni, sem az adó-, sem a jövedelem-, sem a foglalkoztatáspolitikai stb. terén, és csak rész-megállapodások születtek. Végül a kormány 1995 februárjában, a további tárgyalásokat értelmetlennek minősítve befejezte a tárgyalásokat a tgm-ről, de fenntartotta az érdekegyeztetési mechanizmust (Ladó-Tóth 1996: 295). Ám a gazdasági és a nemzetközi nyomás 1995 márciusában már megkövetelte a stabilizációs intézkedések bevezetését, de a kormány ezeket már nem vitte az ÉT elé, tartva az elhúzódó tárgyalásoktól és a csomag felpuhításától. Ilyen módon éppen az ellenkezőjét tette annak, ami ez ügyben eredetileg szándékában állt: a tervezettnél is *drasztikusabb* intézkedéseket a szociális partnerekkel való *egyeztetés nélkül* vezetett be, az intézkedések meghozatalának késlekedése pedig idővesztésnek minősült, mert a társadalom felkészítése sem történt meg ezalatt. Olyan volt a Bokros pénzügyminiszter nevéhez fűződő intézkedések be-

vezetése a kormány számára, mint egy védőháló nélküli halálugrás, amennyiben a tgm lett volna a védőháló.

Mindez nyilvánvalóan hatott az MSZP megítélésére is: a Bokros-csoomag és a nyomában folytatott szigorú és mindenre kiterjedő megszorítási politika tökéletesen ellentmondott a szocialistákkal kapcsolatos szavazói várakozásoknak. Az MSZP, népszerűségének csökkenésén és az ellenzék támadásain kívül, amiatt is zavart volt, mert nem volt felkészülve erre a szituációra egyetlen vezetője sem – ami ismételten kétségessé teszi a Békesi-program elfogadottságát. A kényszerintézkedések mellett ki is akartak bújni e kényszer alól. Politikai stílusán kívül erre vezettem vissza például Horn miniszterelnök ellentmondásos személyi politikáját. Eközben „a pártban maradtak”, akik nem vettek részt a kormányzati munkában, alulinformáltak érezték magukat – teljes joggal, hiszen a kormány valóban nem a pártvezetés véleményezése nyomán döntött, ennek azonban elsősorban a kormányzati munka jellegével összefüggő strukturális, nem pedig politikai okai voltak –, és nem tartották képviselhetőnek az olyan döntéseket, amelyeknek indokait nem ismerik (Jánosi 1995). Emellett pedig az MSZP platformjai soha nem látott mértékben aktivizálódtak, amihez hozzájárult az is, hogy a vezető kormánypárt csoportjaiként óriási nyilvánossághoz jutottak.

A pánikhangulathoz közeli állapot 1996 elejére oldódott az MSZP-ben. A kormány megkötötte az IMF-megállapodást, és Magyarország az OECD tagja lett. Ezzel legalább külföldön elismerték a kormány politikáját. Az MSZP, elnökével együtt, az 1995-ös és 1996-os pártkongresszuson kiállt a Bokros-politika mellett. Az elköteleződést, paradox módon, éppen Bokros távozása jelezte igen erőteljesen: Horn miniszterelnök 1996 elején már megtehetette, hogy elfogadja a pénzügyminiszter sokadik lemondását, akinek politikája nélküle is folytatódott, de népszerűtlensége nem terhelte tovább a kormányt.

Az MSZP a Tocsik-ügyet követően került népszerűségének mélypontjára. 1997 tavaszától azonban látványosan javítani kezdte népszerűségi mutatóit, amelyek az 1998 februárjáig terjedő időszakban olykor az 1994-esnél is jobbakként voltak a biztos szavazók körében. Ez az emelkedés párhuzamos volt a kormányzati munka megítélésének jelentős javulásával, amelyből csak az MSZP profitált a koalíció két pártja közül. Ebben szerepet játszott a némileg érzékelhető gazdasági javulás, az ekkor kívánóan működő kormány- és MSZP-propaganda, amely a javulást kommunikálta, és az is, hogy az ellenzék továbbra is széttagolt maradt, valamint az is, hogy az SZDSZ is tartósan 10 százalék alá került. A gazdasági elmozdulást kihasználva az MSZP reaktiválni kívánta szociális elkötelezettségét, és választási programjában ismét helyet kapott a szakszervezetekkel való együttműködés, a munkavállalói és szociális érdekek fokozottabb figyelembevételére a további reformok során, valamint a munkahelyteremtés, a regionális egyenlőtlenségek csökkentése, az EU-csatlakozás követelményeinek való megfelelés. Emellett a Vatikánnal kötött szerződés is éreztette pozitív hatásait – 1997 folyamán az MSZP volt a legnépszerűbb párt a felekezethez tartozó vallásos szavazók körében –, és jelezte, hogy az MSZP valódi gyűjtőpártként funkcionál.

Az 1998-as kampánynak az MSZP óriási előnnyel, biztos győzelmi várakozásokkal indult neki, és a választások végkimenetele, nézetem szerint, sokkal inkább az MSZP vereségéeként, mint a Fidesz-MPP győzelmeként értékelhető. Úgy vélem, az MSZP, és személyesen a miniszterelnök, hibás következtetést vont le a nagy előny meglétéből. Az MSZP legnagyobb kormánypártként nagymértékben meghatározhatta volna a kampány tematikáját. Ehelyett ellentmondásos témákba vágott bele, és a kampány előrehaladtával elveszítette kezdeményező-készségét. Azok a labilis szavazók, akik eldöntik a választások kimenetelét, döntésüket fontolgatva már egy defenzívába került MSZP-vel találkoztak. Mindez együtt vezetett az MSZP szavazatszerzéssel kapcsolatos – már taglalt – problémáinak realizálódásához.

Összességében az MSZP 1989–1998 között a széteső állampártból egy elfogadható szociáldemokrata alternatívát kínáló párttá vált, amely azonban vezetésének személyi összetétele, legalábbis vitatott ügyekben érdekelt klientúrája, és a „félműlthoz” való viszonya miatt mégiscsak sajátos posztkommunista képződménynek tekinthető. Mindazonáltal az MSZP tartósan és nem sikertelenül folytatja gyűjtőpárti stratégiáját, és mivel a legtöbb identitás-alapon kötődő szavazóval rendelkezik, társadalmi beágyazottsága erős, minden bizonnyal tartósan meghatározó szereplője marad a magyar politikai életnek.

FORRÁSMUNKÁK

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1990. A politikai és kulturális választóvonalak a parlamenti pártok választótáborában. *Társadalomtudományi Közlemények*, 3–4.
- 1995. A választói magatartás egy mögöttes pillére. Az MSZMP-tagság szerepe. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- Biró Lajos 1994. A választási eredmények regionalitása. In: Gábor–Levendel–Stumpf (szerk.) *Parlamenti választások 1994*. Budapest: Osiris–Századvég, 564–571.
- Bokor Ágnes 1995. Az MSZP-szavazótábor három rétege. In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1995*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 532–550.
- Bozóki András 1997. Mozgalmi-értelmiségi politizálás a rendszerváltás után: a Demokratikus Charta. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Bruszt László–Simon János 1994. Az Antall-korszak után, a választások előtt. In: *Magyarország politikai évkönyve 1994*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 774–802.
- Csizmadia Ervin 1991. A társadalom és az új rendszer. *Válóság*, 4.
- Fricz Tamás 1997. *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Budapest: Napvilág
- Gaszó Ferenc 1994. Pártok és választók két választás között. In: Gábor–Levendel–Stumpf (szerk.) *Parlamenti választások 1994*. Budapest: Osiris–Századvég, 545–556.
- Gaszó Ferenc–Gaszó Tibor 1993. Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 4.
- Gaszó Ferenc–Stumpf István 1995a. Pártbázisok és választói magatartástípusok. In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1995*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 567–580.
- Gaszó Ferenc–Stumpf István 1995b. Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, 6.

- Horn Gyula 1990. Újra átfestik a cégtáblát? Interjú. *168 Óra*, május 29.
 – 1992. Éljen a kormány! (a következő). Interjú. *168 Óra*, május 19.
 Jánosi György 1995. Alulinformált kormánypárt. Interjú. *168 Óra*, július 4.
 Körösesnyí András 1993a *Pártok és pártrendszerek*. Budapest: Századvég
 – 1993b Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, 3.
 – 1994. A jobboldal vereségének okai. *Valóság*, 10.
 – 1995. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? Szocialista–szabaddemokrata koalíciókötés, 1994. In: Gombár–Hankiss–Lengyel–Várnai (szerk.) *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995*. Budapest: Korridor, 260–280.
 – 1996. Nomenklatúra és vallás. Törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég – Új foyam*, 1.
 Ladó Mária–Tóth Ferenc 1996. Az Érdekegyeztető Tanács 1995-ben: a hadviselés éve. In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1995*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 293–302.
 Schlett István 1990. Tradíciók, modellek és körülmények. A politikai tagoltság determinánsai Magyarországon. *Világosság*, 6.
 Stumpf István 1994a Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 147–169.
 – 1994b A politikai erőter átrendeződése a választások után. In: Gábor–Levendel–Stumpf (szerk.) *Parlamenti választások 1994*. Budapest: Századvég–Osiris, 572–585.
 – 1997. Az ellenzék léphátrányban, vezetnek a szocialisták. *Magyar Hírlap*, október 27.
 Századvég Politikai Elemzések Központja elemzése: A szocialisták esélyelőnyöket halmoznak. *Magyar Hírlap*, 1998. január 17.
 Századvég Politikai Elemzések Központja elemzése: Elöl az MSZP, nyomában csak a Fidesz. *Magyar Hírlap*, 1998. február 21.
 Századvég Politikai Elemzések Központja elemzése: A Fidesz lett az elmúlt időszak befutója. *Magyar Hírlap*, 1998. március 21.
 Tóka Gábor 1994. Pártok és választók 1990-ben és 1994-ben. In: Andorka–Kolosí–Vukovich (szerk.) *Társadalmi Ríport 1994*. Budapest: TÁRKI, 460–489.
 Tökéczki László 1997. A szociálliberális koalíció. In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1997*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 62–79.
 Vitányi Iván 1995. Ars politica. In: *Rendszerváltástól kormányváltásig*. Szombathely: Savaria University Press, VII–XXXII.
 Závecz Tibor 1994a A pártok megítélése két választás között. In: Andorka–Kolosí–Vukovich (szerk.) *Társadalmi Ríport 1994*. Budapest: TÁRKI, 447–459.
 – 1994b Kik szavaztak, hogyan szavaztak? In: Gábor–Levendel–Stumpf (szerk.) *Parlamenti választások 1994*. Budapest: Századvég–Osiris, 557–563.

DOKUMENTUMOK

- A Magyar Szocialista Párt programnyilatkozata. In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1990*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 576–584.
 A Magyar Szocialista Párt kongresszusának állásfoglalása az ország helyzetéről (részlet). In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1991*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 765–768.
 Van jobb út! In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1992*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 770–775.
Kihívások és válaszok 1994–1998. választási program – szakmai fejezetek. Budapest: 1994. Az MSZP kiadása
A Magyar Szocialista Párt választási programja (1998–2002)